РЕЦЕНЗИЯ

от д-р Маргарет Димитрова,
професор по история на българския език в СУ „Св. Климент Охридски“
на материалите, представени за участие в конкурс
за заемане на академичната длъжност **‘професор’**
в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“
по област на висше образование: 2. Хуманитарни науки;
професионално направление: 2.1. Филология (Български език – История на българския език)

В конкурса за ‘професор’, обявен в Държавен вестник, бр. ДВ бр. 33 от 17.04. 2018 г. и в интернет-страница на Пловдивския университет "Паисий Хилендарски" за нуждите на Катедрата по общо езикознание и история на българския език, Филологически факултет при Пловдивския университет, единствен кандидат е доц. дфн Христина М. Тончева-Тодорова от същата катедра. Представеният от кандидатката комплект материали **е** в съответствие с Правилника за развитие на академичния състав на Пловдивския университет. Тя е приложила три книги (от които две в съавторство), научни статии – 38, христоматия (учебно помагало) – 1 (второ поправено и разширено издание), съставителство и редакторство – 2, отзиви и рецензии – 6. С тези публикации тя не е участвала в друг конкурс за придобиване на научна степен или за назначаване на академична длъжност.

Кратки биографични данни на кандидатката. Христина Тончева е завършила специалност „българска филология“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ през 1991 г. През 1994 г. започва работа в този университет като хоноруван асистент, а от 1995 г. като асистент на редовно място по история на българския език, една трудна специалност (известна като regina philologiae). Оттогава досега тя работи като преподавател в университета, като от 2005 г. е доцент. Освен богат преподавателски опит тя има и административен : като ръководител на Катедрата по общо езикознание и история на българския език (от 2015 г. досега), една нелека задача, тя допринася за издигане на авторитета на своя университет и за стройното и ефективно организиране на научната и учебната дейност.

Доц. Тончева е придобила научната и образователна степен „доктор“ след успешно защитена дисертация върху историята на цикъла *Молитви за всяка потреба*, която е

издадена и като книга (2000 г.). Тя много успешно защити дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“ и поради високото качество на труда той също бе издаден като книга. Хр. Тончева е авторитетен учен палеославист, като в публикациите си (шест книги, от които две в съавторство и над 90 статии и други публикации) засяга различни страни на развоя на българския език (с акцент върху лексиката, но не само), книжовен и народен, в широкия диапазон от IX-X до XX в. Първата ѝ книга (2000 г.) е посветена на цикъла *Молитви за всяка потреба* в най-стария запазен до днес старобългарски глаголически евхологий от XI в., Синайския евхологий, и разпространението им в по-сетнешните южнославянски кирилски ръкописи, като тя първа в палеославистиката прави ясна схема на различните текстови версии на тези молитви и защитава тезата за наличие на Атонска редакция на требника. Друга нейна книга е посветена на текстологичните версии на чинопоследованията за встъпване в монашество в средновековните южнославянски ръкописи – проучени са множество ръкописи от различни периоди на българската писмена култура. Така Хр. Тончева е един от малкото учени в света, които изследват евхологии – нелека и често неблагодарна (за кариетно израстване) проблематика.

Оценка на учебно-педагогическа дейност и подготовка на кандидатката. Както личи от приложената справка, доц. Тончева отделя много голямо внимание на преподавателската си работа. В продължение на много години тя изпълнява норматива си. Преподава главно история на българския език и диалектология (включително старобългарски език, епиграфика, църковнославянски книги и др.) на 15 специалности. Тук трябва да отбележа, че това са едни от най-трудните дисциплини в учебните програми и те могат да бъдат усвоени от студентите само благодарение на системни усилия на преподавателя, съобразяване с подготовката и интересите им, отлични познания по дисциплините и много любов и себераздаване. Доц. Тончева е разработила 7 лекционни курса и което е по-важно – тя е разработила електронен курс по история на българския език в Мудъл, в който е включила различни по тип източници на информация: лекционни по тип обяснения, библиография, вкл. отпратки към други онлайн ресурси, дигитални копия на средновековни български извори от X до XIX век, така че да отговорят на различни интереси и нужди на студентите и да запалят интереса им към българското книжовно наследство. Отлично впечатление ми прави, че тя е подготвила и мултимедийни презентации, които по мое мнение са sine qua non в съвременното обучение. Отличната преподавателска работа на доц. Тончева личи от нейната христоматия по историческа лингвистика, в която освен оригинални старобългарски, среднобългарски и новобългарски текстове – различни по жанр

и езикови особености, включително бележки и приписки на книжовници, авторката е включила редица обяснения, които въвеждат в сложната проблематика на проучване на ръкописните свидетелства, научни статии, представящи базисни тези в тази научна сфера и дискусии, а също така и редица въпроси и задачи към студентите – убедила съм се в дългия си преподавателски опит, че това е най-добрият начин те да усвоят не само/ не толкова поднесения материал, колкото да култивират у себе си критически начин на мислене, логичност в тезите, проницателност, методичност. Така също моят преподавателски опит ме научи също, че отличен метод при обучението по исторически лингвистични дисциплини е контекстуализирането на езиковата проблематика в културата на времето, от което произхождат езиковите извори, чрез обучение in situ. Затова високо ценя провеждането на теренни научни експедиции, организирани от доц. Тончева от 2008 г. насам, по време на които студентите научават много не само за историята на българската култура, за книжнината, за езика й, за използването на книжовните източници, но и за начина на съхраняването им и за присъствието им в съвременната култура на българина.

Такива начини на преподаване на сложна проблематика, каквито е избрала доц. Тончева, биха били чест и предимство на всеки университет по света.

В справката в приложените по конкурса документи доц. Тончева посочва научно ръководство на 8 дипломанти. Това, което прави впечатление, е, че тя им е възложила нелеки задачи, решаването на които не само е способствало за развиване на самостоятелност в изследователската работа и прилагане на практика усвоени знания по дисциплини от сферата на историята на българския език и книжнина, но тези дипломни работи имат и научен принос – това са или издания на средновековни текстове, или проучвания на конкретни диалекти.

Доц. Тончева е била ръководителка на докторант, Петър Кривчев, който през 2015 г. успешно е защитил дисертацията си на нелеката тема „Лексикално-семантичната дублетност в преписите на Стишния пролог“, която предполага както познаване на ръкописното наследство на този тип книга, така и на историята на текста и на старобългарската лексикология (която не влиза в програмите на хуманитарните специалности в бакалавърската степен). Така д-р Кривчев е се е изградил като палеославист – а от личен опит знам, че формирането на палеослависта е сложен и дълъг процес, който изисква тясно общуване между научен ръководител и докторант и системност в заниманията.

Високото равнище на подготовка на доц. Тончева, интересните й идеи и форми на поднасянето им са я направили предпочитан лектор не само в своя университет, но тя е била канена да изнесе лекции в университети в източната част на Централна Европа.

Оценка на научната и научно-приложна дейност на кандидатката. Общото ми впечатление от научните публикации и доклади на Христина Тончева е, че тя избира за проучване теми, които не са широко разработвани в науката, каквито например са евхемните текстове, разглеждани от нея в диахронен план с методите на текстологията и историческата лексикология. Изследванията на евхология са малко не само в национален, но и в световен мащаб. Причините за това са не само идеологически в Източна Европа, но и произтичат от трудностите, с които се сблъсква лингвистът при работа с този тип книга на средновековната православна църква – тези текстове са често и широко използвани от миналото до днес в живота на християнската Църква и затова ръкописите, кирилски и гръцки са многобройни, пазят се в различни хранилища по цял свят, не всички са подробно описани в съвременни каталози, не всички са лесно достъпни и съпоставките, които са необходими на изследователя, отнемат много време (което включва осигуряване на достъп до даден ръкопис, който често е много важен за дадена теза, а не е дигитализиран и лесно достъпен), а варирането в състава на ръкописните книги и на самите текстове както в гръцките, така и в славянските ръкописи е огромно, защото тези текстове, поради своята значимост за християнския ритуал, са били често редактирани през вековете, а освен това всеки преписвач би могъл да внасе евхологични клишета, които е знаел наизуст и които изграждат молитвите. Текстологичното изследване на евхемните текстове трябва да има предвид съкровеността на молитвеното слово и ритмиката, която често носи. Затова е невъзможно да се прилагат методите на изследване на агиографските текстове върху евхемните. В допълнение, за да отговори на спецификата на тези текстове, изследвачът им трябва да има познания и квалификация не само върху историята на текстовете и езика, но и познания по литургика, защото евхемните текстове вървят винаги в съчетание с богослужебни указания и трябва да се разглеждат неразделно с тях. Христина Тончева е такъв изследовател, който познава добре природата на своя изследователски обект и винаги подхожда с внимание към него, снабдена с нужния изследователски инструментариум и знания. От проучванията ѝ личи, че тя си дава сметка и за още една страна на изследвания от нея обект – евхологичните текстове съдържат термини и формулировки, отразяващи важни, основополагащи християнски понятия и постулати. Затова аз ценя публикациите на кандидатката в този конкурс, които засягат евхологични текстове и ръкописи, използвам ги и ги цитирам (сред статиите, с които тя кандидатства в конкурса за професор такива са I.2, II.3, III.2, III.3, III.7, III.8, IV.9, IV.18 и др.).

Доц. Тончева участва в конкурса с три книги, на които ще обърна повече внимание в тази рецензия. Две от книгите са посветени на късни преписи на християнски текстове, а

третата е на диалектоложка проблематика. Те са свидетелство не само за широките интереси на авторката, но и за способността ѝ да анализира успешно езикови извори от различни епохи. Най-ранната в научната биография на Хр. Тончева (в съавторство с П. Пенев) – от трите, с които кандидатства в конкурса за професор, съдържа издание и езиков анализ на преписа на пространното житие на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски, направен от Василий Ст. Тотов през 1875 г. -- *Пространно житие на Св. Климент Охридски. Пловдивски (хаджи Василиев) препис от 1875 г.* (Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски", 2007 г., 147 с.). В книгата се доказва, че книжовникът е използвал превода от гръцки на Партений Зографски, като го е редактирал. Допуска се възможността в процеса на редактиране да е сравнявал и с гръцкия текст. Хр. Тончева анализира компетентно езика на преписа на всички езикови равнища – в съпоставка с езика на превода на Партений Зографски. Тя убедително показва езиковата пъстрота на преписа: запазени църковнославянски форми, запазени западни български особености, въвеждане на говорими черти и източнобългарски елементи. Анализът е оригинален принос към проучването на многообразието на писмените езикови прояви на XIX в. Той е първият по рода си анализ на този почти неизвестен и непроучен паметник. Той е свидетелство за високата степен на самостоятелност на научните работи на Хр. Тончева и за оригиналните им приноси, за това, че тя сама изработва методите си на работа в зависимост от изследвания обект.

Втората (по дата на издаване) книга, с която доц. Тончева кандидатства в конкурса, е посветена също на един късен ръкопис (от втората четвърт на XIX в.) -- *Требникът на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 г.* (Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски", 2014, 424 с.). Това е самостоятелно издание и проучване на требник, свидетелство за късните атонски богослужебни практики. Самият факт, че Хр. Тончева е оценила значимостта на този паметник, е признак на научна зрялост. Требникът е писан в Хилендарския манастир, а се пази днес в Пловдивската библиотека „Иван Вазов", сигн. 151 (756). Отново трябва да почертая, че докато езикът на Възраждането е добре проучен чрез анализи на печатни издания и светска литература, то малко са проучванията върху конкретни ръкописи от църковната книжнина и в това отношение трудът на Хр. Тончева е новаторска находка, насочва вниманието на изследователите към едно ново, слабо изследвано поле. Несъмнено е приносен, тъй като хвърля светлина върху недобре изследвана стана на XIX в. на Балканите. Бих искала и да посоча, че, според моя опит с късни ръкописи, няма достатъчно добри и единни модели за описание на късните християнски кирилски ръкописи и затова приносът на Хр. Тончева към аналитичното описание на този ръкопис е безспорен.

Безспорно ценно е и самото издание, защото то показва съдържанието, предпочитаните текстове в един типичен за Балканите през XIX в. ръкописен требник. Това е книга, която не е предназначена да бъде четена индивидуално от високообразовани монаси, а тя съдържа текстове, използвани често, почти всекидневно от свещеници и монаси в стремежа им да помогнат на вярващите в техните житейски грижи и тегоби. Хр. Тончева подробно анализира състава от молитви, като се съсредоточава върху приемствеността със старобългарската традиция, от една страна – а именно като състав, като предпочитани за преписване (а това значи и нужни за четене) молитви, но от друга страна, съвсем обективно тя сочи разликите в текстовите версии на молитвите в старобългарския Синайски евхологий, глаголически ръкопис от XI в., и в този късен требник. С основание тя се обръща към печатните църковнославянски требници като един от източниците на ръкописния требник, в който тя обосновано разграничава две ръце. Силна страна на труда е, че авторката му сравнява Вениаминовия требник с други ръкописни южнославянски требници от XIX в. и очертава типичното за требниците от XIX в. Така тя въвежда термина „късна редакция на евхология“, разпространявана през XVIII-XIX в. Друга силна страна на работата е, че авторката сравнява тази късна редакция не само със старобългарското състояние, но и със съвременния требник. Така тя очертава една цялостна история на определени молитви, използвани в българска среда. Приносен и анализът й на езика на требника, защото редом с църковнославянските черти в молитвите, тя открива и народна лексика в указанията за свещениците. Така тя отново представя пъстротата на писаното слово през XIX в., смесицата от разговорен език в сферата на бита и висок класицизиран език на сакралното слово, смесица, която характеризира някои от героите на Любен Каравелов.

Третата книга на Хр. Тончева (в съавторство с Ив. Илиев) *Диалектът на село Припек, Джебелско* (Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 2016, 181 с.) е свидетелство, че Хр. Тончева владее методите на проучване не само на българските ръкописи, но и на българските диалекти. Материалът е събиран дълго време и са установени особености на говора, които досега не са отбелязвани от проучвателите, като гласната ери и др. Като доказателствен материал са приложени аудио-файлове. Книгата съдържа всички елементи на едно професионално изследване: история, култура, демографски особености на изследваното село, но също така и особено ценната и рядка съспоставка на езикови с неезикови изоглоси (като неделинското пеене). Говорът е анализиран на всички езикови равнища – тук бих искала да подчертая анализа на неизменяеми думи и на синтаксиса, които са най-слабо проучени в българската литература по диалектология.

Ценна страна на труда е, че авторите стигат до по-широки обобщения, а не остават на дескриптивно равнище. Те обосновават заключението си, че на припешкия говор, павликянските говори (в южна България) и хасковския говор може да се гледа като на един диалектен континуум.

Доц. Тончева кандидатства за професор и с 38 научни статии, публикувани у нас и в чужбина, с които не е участвала в други конкурси за кариерно израстване. Няколко от тях са свързани с проблематиката на трите рецензирани книги и на тях може да се гледа като на апробация на тези, които подробно се разработват в тези книги. По-голямата част обаче от статиите, представени за участие в конкурса, се занимават с друга проблематика, което показва широтата на научната подготовка и на научния профил на Хр. Тончева, каквато се очаква и изисква за професор по българска историческа лингвистика. Научните й разработки съответстват и на водените от нея курсове: история на езика, диалектология, епиграфика и под. От публикуваните статии се вижда още веднъж, че авторката им владее отлично не само специфичните методи на работа със средновековни ръкописи, но и на провеждане на интервюта с информанти за диалектоложки проучвания.

Отличителна черта на публикациите й е обективното и честно отношение към източниците на изследване, самостоятелността при научното дирене, намирането на свой път към тези сложни материи, както и насочването й към въпроси, които са дискусионни в науката, по които тя взима отношение с добре формулирани аргументи. Това, което аз високо ценя в тях, е, че авторката не робува на предвзети тези, а извлича обективно заключенията си след внимателно вглеждане в изворите и съпоставки с други извори и материали. И тъй като в повечето случаи това са почти неизследвани извори, проучванията й са несъмнен принос към историческото езикознание. Чрез обективен и детайлен анализ на слабо познати източници тя се включва в научни дискусии, като привежда нови аргументи в подкрепа на тезите, които отстоява. Сред статиите й ще отбележа приноса й в проучването на творчеството на известния карловски калиграф от XVII в. Аврам Димитриевич. Тя анализира един негово сборник, най-красиво илюстрирания, пазен под. сигн. 115 в Пловдивската библиотека). Спира се на съдържанието му, на оформлението му, на конкретни текстове в него, на източниците му, като улавя влиянието на западни извори (вж. статиите й под номера II.1, IV.7, IV.8, IV.21, IV.22 и др.). Творчеството на този книжовник не е цялостно проучено и има спорове както за атрибуцията на ръкописи, така и за източниците, които той е ползвал. Затова анализите на Хр. Тончева на един от подписаните от него ръкописи са важни за решаване на спорните въпроси около дейността му, уменията му, книжовните му предпочитания.

Друга научна сфера, в която Хр. Тончева има приноси, е историческата лексикология – проучванията на лексиката на старите ни ръкописи тя свързва с лексикалното богатство на диалектите и обратно, тя анализира диалектната лексика и в диахронен аспект, което е най-трудният, но и най-благодатният прочит на словния имот на българския език (вж. например IV.1, IV.17, IV.20). Стремежът й към обективност и изчерпателност проличава в предпочитанието да изработва лексикални индекси. Несъмнено майсторството й на историк на езика ясно се вижда и в анализите й на надписи (например статия IV.10), изследване на антропоними (II.5) и заемки (например IV.11, III.4) в неизследвани или слабо изследвани извори.

Повечето публикации на Хр. Тончева са на български в съответствие с проучваните обекти и предполагаемата читателска публика, но има и на английски език. Трите книги, с които кандидатства в конкурса, са издадени от академично издателство – на Пловдивския университет. Статиите й са в или в престижни за палеославистиката и славистиката периодични издания (като сп. Старобългарска литература или Годишника на Пловдивския университет), или в сборници с редакционна колегия, която е гарант за сериозното рецензиране на статиите и студиите (бих й препоръчала при представяне на библиографска справка да включва и имената на съставителите и редакторите на сборниците). Самата Хр. Тончева е съставител на сборник в чест на П. Пенев, което е трудоемка и отговорна научна работа, изискваща постоянство, последователност, компетентност и добри умения за екипна работа.

В хуманитаристиката и особено в специфичната област на палеославистиката е трудно да се открият всички цитирания на даден автор, защото повечето са в традиционни книжни издания и не присъстват видимо в интернет мрежата. Това не означава, че тези публикации нямат стойност, напротив – те са в едно от най-трудните полета на хуманитаристиката с много високи изисквания към авторите. Убедена съм, че и Хр. Тончева не е успяла да открие всички цитирания на свои публикации, показателно е обаче, че за книгите й има рецензии. Аз лично в публикациите си върху евхологични текстове винаги използвам нейните наблюдения и заключения и с нетърпение очаквам нейните публикации, към които се отнасям с доверие поради научната добросъвестност и вещина на авторката, в които съм се убедила през годините.

Хр. Тончева е посочила 6 научни проекта, по които е работила, повечето от които са финансирани от Фонд „Научни изследвания“ на Пловдивския университет и съответстват на нейните научни и преподавателски интереси и дирения. Един от проектите е международен, тя участва в описанието и международното представяне на 4 ръкописа, съхранявани в

Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“: Марковски псалтир от 1638 г., Миней служебен за месец юни от 1695 г., Четириевангелие от третата четвърт на XVI век и Копривщенски требник от първа половина на XVII век. Тези описания улесняват много проучвателите на книжовното наследство. За да бъдат направени такива описания, е нужна компетентност в различни сфери, и тези описания имат висока научноприложна стойност.

В обобщение, научноизследователската и преподавателската работа на доц. дфн Христина Тончева напълно отговарят на изискванията за заемане на академичната длъжност „професор“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Тя кандидатства с три книги (две в съавторство) в областта на историята на българския език и диалектологията (в които области тя преподава) и 47 други научни публикации след заемане на академичната длъжност „доцент“. Била е научен ръководител на докторант, който успешно е защитил; участвала е в 6 научни проекта, единият от които е международен. След заемане на академичната длъжност „доцент“ има 13 години преподавателски стаж с хорариум над 60 лекционни часа годишно, като е разработила 7 различни лекционни курса, съответстващи на изследователските й приноси.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Смятам, че публикациите на доц. дфн Христина Тончева имат съществени приноси към проучване на българското езиково богатство. Те се отличават с оригиналност, отлично намерени теми, изработена собствена методика за решаването на научните задачи. Кандидатката е постигнала високи резултати в преподавателската си дейност, като е намерила различни форми за разясняване на сложната материя на историческата лингвистика.

Затова като член на научното жури ще гласувам без никакво колебание тя да заеме академичната длъжност „професор“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ по история на българския език. За високия професионализъм на Хр. Тончева съдя по научните й публикации (повечето от които познавам в подробности, тъй като работя в същото научно поле), както и от личните си впечатления от нейни доклади на конференции, на които съм присъствала.

15 август 2018 г.

Рецензент: .....

/проф. д-р Маргарет Димитрова/